

Гадюк Р. В.

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

**ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ МОДАЛЬНОЇ СЕМАНТИКИ ПРОХАННЯ
У ТВОРАХ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ**

У статті проаналізовано засоби вираження функції прохання в комунікативному акті. Матеріалом дослідження є вибірка прохальних речень із текстів художнього стилю, зокрема творів українських письменників О. В. Ірванця, Ю. І. Андруховича, І. В. Роздобудько. Художня література як текст реалізує мовну потенцію людини, сприяє взаєморозумінню в міжкультурній комунікації, є необхідним процесом внутрішнього самовивчення індивідом культури певної мовної системи.

Встановлено, що інтенційні потреби комуніканта виробили систему вербалізованих засобів, які репрезентують різне за інтенсивністю волевиявлення мовця-персонажа твору, спрямоване на спонукання реципієнта виконати певну дію. Функції стимулювання до дії в сучасному мовознавстві дуже різноманітні та складні, а звідси й різноманітність підходів до класифікації функцій спонукальності. У статті доведено, що у процесі створення модальної семантики прохання визначальними є чинники, що впливають на вибір мовних засобів у комунікативному акті, та кінцева мета звернення мовця. Тому головна роль у формуванні структури висловлення з прохальною модальністю належить мікроінтенції, що володіє різними інтенційними значеннями і формує вигляд висловлювання.

Аналіз лексико-семантичних особливостей інтенції прохання показав, що найбільш частотним мовним засобом для втілення досліджуваного жанру є загальноживана лексика (прошу, будьте ласкаві, дозвольте та ін.). З точки зору приналежності до активного словникового запасу більшість виразів, що позначають прохання, належать до активної лексики (можна / хочу попросити, будьте ласкаві). Застарілі форми (уклібно прошу, дозвольте) вживаються в сучасній мові рідко і зазвичай використовуються для позначення емоційно-експресивного забарвлення, іронічного відтінку прохання.

Ключові слова: модальність, інтенція, спонукальна модальність, модальність прохання, прохальне речення.

Постановка проблеми. Комунікативна поведінка суб'єктів комунікації з урахуванням мовленнєвого етикету є одним із показників міжособистісних відносин у мові, що зумовлює зацікавленість в її вивченні дослідників. Мовленнєвий етикет завжди був одним із головних складників культури і невід'ємним елементом загальноприйнятих норм етикетної поведінки людини в соціумі. До нього належать готові стереотипні конструкції, формули комунікації, що відклалися в мовній свідомості комунікантів і не потребують щоразового новотворення. М. М. Бахтін твердить: «Ми розмовляємо тільки певними мовленнєвими жанрами, тобто всі наші висловлювання володіють певними і відносно стійкими типовими формами побудови цілого. Ми володіємо багатим репертуаром усних (і писемних) жанрів мовлення. Практично ми впевнено й уміло користуємося ними, але теоретично ми можемо й не знати про їхнє існування» [3, с. 257]. Тому будь-який кому-

нікант, навіть не усвідомлюючи цього, використовує у своєму повсякденному невимушеному спілкуванні певні жанрові форми, якими володіє навіть без теоретичного вивчення граматики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проаналізувавши праці В. С. Храковського [12], Л. В. Бережан [4], С. В. М'ясоєдової [8] та інших мовознавців, виділяємо функції спонукання за такими ознаками: стосунки між комунікантами; ставлення адресанта до потенційної дії; ставлення адресата до потенційної дії. Тому спонукальність можна класифікувати на три рівні: категоричне спонукання, пом'якшене спонукання та нейтральне спонукання. М. Ю. Федосюк стверджує, що у процесі комунікації співрозмовники впливають на знання, емоції і дії один одного, а це створює підстави для виокремлення відповідних жанрів комунікації: інформативні, емотивні та імперативні [11, с. 107]. Прохання з погляду комунікативної мети належить до імперативних

жанрів мовлення, тобто до таких, які впливають на поведінку співрозмовника. Водночас для прохання, як і для всіх жанрів мовлення імперативної групи, не потрібна попередня репліка, але потрібна наступна, тобто відповідь адресата на виражене прохання. Адресант, звертаючись із проханням до слухача, має бути впевненим щодо змоги останнього виконати прохальну дію, в іншому випадку таке прохання б було ірраціональним. Реципієнт же не обов'язково має цю дію виконати, і вчинки його будуть залежати від мовної майстерності адресанта. Важливу роль у процесі формулювання прохання відіграють відносини між співрозмовниками і те, ким є для адресанта адресат. Також необхідно звернути увагу на ситуацію мовлення, міру важливості для адресанта успішної реалізації прохання, адже саме цей чинник змушує його докласти зусиль під час діалогу.

Постановка завдання. З огляду на те, що у спілкуванні мовці щоденно використовують прохання в різних комунікативних ситуаціях, то для задоволення своїх потреб протягом усього періоду творення мови людьми вироблено велику кількість його усталених форм. Виражаючи прохання, адресант вибирає найоптимальніший, на його думку, спосіб оформлення свого наміру (інтенції), зважаючи при цьому на особливості комунікативної ситуації. Оскільки типологія комунікативних ситуацій є різноманітна, адже ми звертаємося (і до нас звертаються) з проханням по кілька разів на день, то й варіантів оформлення прохання є дуже багато. Це і зумовлює необхідність комплексного вивчення і систематизації засобів вираження модальної семантики прохання в комунікативному акті.

Виклад основного матеріалу. Протягом усього періоду існування лінгвістики одним із найістотніших джерел вивчення явища модальної семантики є художній стиль літератури. Вибір текстів художньої літератури як об'єкта дослідження пояснюємо тим, що художня література – це міфологізований еталон мови, який представляє багатий матеріал для вивчення функціонування явища модальності загалом та модальності прохання зокрема.

У своєму дослідженні ми вважаємо, що комунікативна поведінка персонажів художніх творів притаманна і людям у реальному світі. Крім того, на комунікативну поведінку реального індивіда впливають не лише суспільство, його державні та громадські інститути, найближче оточення, предметне середовище, але й стереотипи художніх літературних зразків рідної та іноземної мов.

Так, під час читання книг у нас є змога варіювати між різними формулами вираження прохання та обирати найдоречніші для повсякденного життя. Вони мають бути спрямованими на те, щоб адресат зреагував на наше бажання і виконав його. Також інтерес до текстів художньої літератури пояснюємо тим, що письменника варто розглядати як кращого користувача мови свого часу. Він є «пропуском» читача в певну епоху і демонстратором особливостей мовленнєвої та мовної культури того періоду.

Семантику прохання розуміємо як певний сценарій, за яким закріплені набір мовних тактик, на вибір яких впливають мета комунікативної ситуації і спосіб вираження прохання (прямий/непрямий). Серед домінуючих тактик, використовуваних адресатом у процесі вираження прохання, виділяють [6, с. 155]:

1) питальні тактики-уточнення умов для прохання: – *Хто-небудь уміє відкривати багажники автомобілів «крайслер»? – питає Гриць з таким приблизно виглядом, ніби хоче дізнатися, чи хто-небудь уміє відкривати консервні бляшанки* [1, с. 8];

2) питальні тактики для визначення можливостей адресата: – *Пане Попель, а ви могли б нам зробити запрошення у Швейцарію?* [1, с. 3];

3) тактика вмовляння, благання, посилення прохання: – *Я не там, мамо, я вже тут. Ну, обійми ж мене! – вже майже наказав Шлойма, і мати, підсунувшись ближче, пригорнулася до нього* [7, с. 6];

4) попередження: – *Можна, я зараз викличу його надвір і дам йому по чайнику? Ти ж знаєш, я можу...* [1, с. 6].

Центральне місце серед виразів із семантикою прохання займають нейтральні й офіційні за функційно-стилістичною приналежністю формули ввічливості. Аналіз показав, що вираження інтенції прохання супроводжується багатою синонімією. Так, модальна семантика слова «просити» близька семантиці дієслів *випросити, вимолити, вициганити, вимолити, благати, клянчити, канючити, стріляти, кланятися, наполягати, заклинати* і т. д. З огляду на це М. Й. Баліцька виділяє такі функційні моделі прохань: категоричне прохання, прохання-вимога, нейтральне прохання, етикетне прохання, емоційно-забарвлене прохання, ввічливе прохання, емоційно підсилені різновиди прохань (вмовляння, моління, благання), непряме та приховане прохання [2, с. 162–167].

Категоричне прохання використовують, якщо мовець має вище соціальне становище, ніж адресат.

А значить, може вплинути на нього через свій статус. Часто таке прохання застосовують у комунікативній ситуації, коли адресант може, але не хоче використовувати свою владу і віддавати наказ, або розраховує, що прохання буде результативнішим. Прохання-вимогу вживають, бажаючи надати прямій вимозі ввічливого забарвлення. Нейтральне і ввічливе прохання відрізняються сферами використання. Так, якщо перше характерне для побутового спілкування близьких людей, які уже не потребують етикетних формальностей, то ввічливе прохання використовують для вираження особливої поваги або при звертанні до незнайомого адресата. Емоційно-забарвлене прохання відрізняється від інших типів прохань тим, що воно спрямоване на емоції співрозмовника і одночасно виявляє емоційний стан самого мовця. Благання характеризується використанням як ілюктивно залежних, так і ілюктивно незалежних реплік, апелюванням до адресата у формі повторних звернень, повторювальних етикетних формул прохання, супроводжується активним використанням невербальних засобів у формі жестів (складання рук перед грудьми), пози (опускання на коліна). Комунікативна взаємодія в жанрі заклинання супроводжується створенням адресантом атмосфери надскладного стану, призову звернути увагу на небезпеку для справи і навіть для життя адресанта, якщо його прохання не буде виконане. Проханню з інтенцією випрошування властиве використання незалежних реплік, які спрямовані на певну відповідь. Створюється воно послідовністю предикатів, що підкреслюють категоричність вираження прохання, а можливе використання невербальних жестів показує особливе ставлення адресанта до висловленого, його важливість для адресанта. Комунікація з інтенцією клянчити характеризується певним тиском на адресата, нав'язуванням своєї компанії або теми розмови, лицемірним використанням характеристик, які спрямовані на піднесення адресата, й характеристик пониження щодо самого себе, невербальною поведінкою, що має характер явно вираженої вимоги.

Інтенція прохання може переходити в інтенцію наказу й навпаки. Відомо, що прохання з'являється в такий-то кабінет до такого-то тільки за формою є проханням, а по суті – наказом. А у педагогічній репліці до дитини: – *Зрозумій це раз і назавжди!* буде більше прохання, спонукування, ніж наказу, команди, адже процес розуміння, який описують ментальними дієсловами, характеризує область людського буття, охоплену думкою. Відповідно, наказати комусь щось зрозуміти неможливо. Можна тільки просити, благати або закликати до цього.

М. А. Егорова в дослідженні виділяє такі базові моделі прохання: імператив, питання-спонукування, розповідь-спонукування, розповідь про потреби, перформативне висловлення, питання про засоби, натяк [5, с. 9].

Незважаючи на численні мовні засоби вираження прохання, варто зазначити, що мовленнєві акти прохання належать до проблемної сфери спілкування. Прохання не завжди може викликати мовленнєвий акт згоди, а нерідко й відмову. Часто адресант впевнений, що звертається з проханням, але звучить це, як вимога: – *Так що лишіть мене у спокої, будь ласка...* [7, с. 6]; – *Я хотел бы потанцевать с тобой* [1, с. 6]; З іншого боку, А. А. Прокочук вважає, що «прохання в якійсь мірі накладає певну моральну відповідальність на адресата незалежно від його реакції на прохання» [9, с. 46].

Таким чином, прохання – потенційно конфліктна тактика, адже учасники комунікативного акту залежать один від одного. Так, автор прохального висловлення повністю залежить від рішення того, до кого це висловлення спрямоване – виконувати чи не виконувати прохання свого співрозмовника. Мовець має не відкидати можливість опору – небажання комунікативним опонентом виконати вказану дію, процес. При цьому експресивна сила, тобто сила впливу на волю адресата, має зрости: – *Поїхали-поїхали, – вже майже благально зашепотів Шлойма до водія* [7, с. 10]. Так, присутність цієї ознаки в пом'якшеному спонуванні зумовлює вираження посиленого прохання, перехід його в інший варіант спонукування, наприклад, благання чи упрошування.

Характерно, що через певні позамовні умови властива проханню риса спрямованості дії на користь адресанта може перетворитись на спрямованість дії на користь адресата. Це вказує на існування прохання в мовленнєвому акті. Його характерною ознакою є зацікавленість мовця в тому, щоб схилити адресата до виконання певної дії або прийняття якого-небудь рішення для блага останнього. Це може супроводжуватись забарвленням відкритої небайдужості або переживання за стан адресата. Виділяють два види прохань:

– прямі, виражені за допомогою спонукального речення:

– *Слиш, мужик. Вот такі ножички делаем, на заводі металоіделій. Куни, недорого* [7, с. 15]; – *Будь ласка, сміливіше, – привітно кажу я, натискаючи під столом кнопку запису. – Сідайте. Давайте знайомитися* [10, с. 1]; *О, плячки – то божественне їдо! – втішився Немирич. – Прошу шість порцій з грибовим соусом!* [1, с. 6];

– непрямі – мовець побічно спонукає адресата до здійснення дії:

– *Перепрошую, забув вам запропонувати, – сказав доктор, видобуваючи ще одну банку і простягаючи її Юркові* [7, с. 12]; – *Байєр. Може, ви хочете що-небудь з'їсти? Я маю тут кананки з шинкою і ементальським сиром, трохи чіпсів, крекєрсів, помідорову пасту, салямї, помаранчевий джус...* [1, с. 3].

У прямих прохальних конструкціях трапляються лексеми сакрального характеру, так звані ввічливі маркери: *благаю, прошу, молю, будьте ласкаві, будь ласка* та ін. – *Візьміть. Прошу, збережіть цей мій твір. Перевезіть його туди, у ваш світ...* [7, с. 22], – *Не дратуй мене, будь ласка, – втомлено буркнула я. – Вони – були. Просто пішли раніше за інших* [10, с. 7]; – *Тепер я прошу уваги, – як міг урочисто, сказав Гриць. – Зараз я читаю свій останній вірш* [1, с. 7]; *Тож, будьте ласкаві, за половину гонорару взятись і прилаштувати його в котресь із ваших видавництв!* [7, с. 22].

Інтенція прохання може виражатися:

1) стверджувальними реченнями: – *Сідайте ось тут. Петре, дай стільця людині, – промовила письменниця неголосно...* [7, с. 25]; – *Скоко грівень при себе маєте? – запитав він Шлойму крізь віконечко, ще й руку простягнув: – Декларацію пред'являть, пожалуста* [7, с. 5]; – *Я вирішив говорити тільки так, як було насправді. Не квапте мене. І, будь ласка, ви, здається, пропонували коньяк...* [10, с. 22];

2) питально-заперечними реченнями: – *Привіт, – поспішно відповів їй Шлойма... – Може, ти маєш алказельцер?* [7, с. 2]; – *Чи ти можеш дати мені сигарету?* [7, с. 4]; – *О, у вас хороші сигарети! – – Може, вгостите?* [7, с. 7]; – *Можна, я запрошу Петю до нашого столу?* [1, с. 6]; – *Ростику, привезеш мені з Америки трохи книжок, добре?* [1, с. 7];

3) реченнями-закликами: – *«Води!», «Води!» – а води, як на зло, ніде не знаходилося...* [7, с. 9]; – *Так, – підтримував її батько, – і, будь ласка, кидай ти свою роботу! Дружина мого сина має жити достойно!* [10, с. 20].

Стверджувальні, питально-заперечні і закличні висловлювання різняться емоційним відтінком і можуть виражати настрої співчуття та хвилювання, вимоги, заохочення, побажання тощо. Комунікативні акти прохання, як й інші акти мовлення, володіють розвиненою системою мовних стереотипів, які виражають ілюктивні функції. Так, до груп спеціалізованих засобів вираження інтенції прохання належать дієслова, смисловим і предикативним центром яких також є дієслово. Тому дієслово є основним засобом

реалізації інтенції прохання. Як додаткові засоби можуть використовуватись слова, словосполучення, частини складного речення, етикетні форми з певною семантикою. Формальною сферою вираження прохання є наказовий спосіб – імператив, який відрізняється від інших способів спеціальним модальним значенням, емоційно-благальною інтонацією, експресією: – *Синку, їдь. Я чекаємо. – У матеріному голосі теж чулися нотки прохання* [7, с. 6]; – *Хома, я прошу тебе, пішли, скільки це буде тривати, – Марта не на жарт боялася. Але вона справді відійшла кроків на десять* [1, с. 14].

Як ускладнювальні елементи простого висловлення, що містить прохання, часто використовуються однорідні члени речення: – *Пане Немирич, – звернувся доктор. – Прошу зайти до гардеробу і вибрати для себе відповідне убрання* [1, с. 12], вставні: – *Благаю, голубчику. По-перше, поклонися Ользі Павлівні, а по-друге, звезені їй одну дрібничку* [10, с. 13], вставленні конструкції: *І що ось зараз він сяде за кермо і скаже: «Дитинко, пристебни ремінь!»*, *все стане на свої місця* [10, с. 4], звертання: – *Не ображай жінку, старий, вона сьогодні просто казкова, – милосердо втрутився Хомський і поцілував Марту у щічку* [1, с. 4]; – *Мартусю, відійди, будь ласка, трохи вперед, – м'яко сказав Хомський* [1, с. 14].

Канонічної формою інтенції прохання є перформативне дієслово «прошу», до якого додається маркер ввічливості – «будь ласка», метою якого є пом'якшення категоричності висловлення: – *Друзе, запам'ятай, будь ласка, одну вельми суттєву штуку, – звернувся до нього Хомський* [1, с. 5]. Найчастіше прохання реалізується у вигляді кількох простих висловлень, де прохання «нанизані» одне на одне: – *Я попрошу вас у товаристві бути максимально чемним, не класти лікті на стіл, не плямкати, не шморгати носом, користуватися при їдженні виделкою, ножем і серветками, не відригувати і, даруйте на слові, не пердіти* [1, с. 12]. На морфологічному рівні семантика прохання реалізується частіше у вигляді певної моделі ввічливості, головними компонентами якої є звертання в кличному відмінку, займенник Ви, дієслова у формі 2-ї особи множини.

Досить часто знаходимо офіційні висловлювання на кшталт *попрошу Вас, зробіть ласку; не відмовте в люб'язності; не вважайте за працю: – Прошу всіх устати, треба перевірити, чи не забув чого, встигнути підморгнути на прощання туалетовій коханці і ще раз оглянути себе у дзеркалі.* [1, с. 1]; – *Друзі, – ... – поки принесуть печеного зайця, я прошу кожного з вас прочитати по останньому віршеві* [1, с. 2].

Поряд із представленими директивними формами прохання нейтрального або офіційного стилю в українській мові для втілення модальної семантики прохання є вирази інших стилів – від просторічного *Гей, ти, зроби (дай ...)*, до книжного, наприклад: – *Гей, ти, дай щось закурити, бо в нас закінчилися, – висунувся ззаду Гриць*. [1, с. 2]; Вам не важко зробити / дати, я до вас з надзвичайним проханням, ласкаво просимо, наприклад: – *Чекаємо вас на нашій гостинній землі, ласкаво просимо!* [1, с. 11].

Висновки і пропозиції. Отже, у процесі опису модальної семантики прохання у художніх творах було встановлено, що для персонажів характерна різноманітність прохань. На вираження прохання впливає психологічний

стан комунікантів, їхня зацікавленість у виконанні прохальної дії та загальна ситуація. Тексти художньої літератури є не лише важливим джерелом відображення і зберігання інформації про навколишнє життя, а й елементами національної культури і справляють значний вплив на побудову і розвиток мови.

Література художнього стилю твориться в процесі комунікативної діяльності людини, тобто через інтерпретацію. Вона відображає всі метаморфози, що відбуваються в мові та мовленні суспільства, є зразком для читача у виборі комунікативних засобів із подальшою реалізацією їх у своєму житті відповідно до правил і норм, прийнятих у цьому комунікативному середовищі.

Список літератури:

1. Андрухович Ю. І. Рекреації : романи. Київ : Час, 1996. 287 с. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=14240>.
2. Баліцька М. Й. Функціональні моделі жанру мовлення прохання. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. 2012. Випуск 57. С. 162–167.
3. Бахтин М. М. Проблема речевих жанров. Москва, 1979. 257 с.
4. Бережан Л. В. Категорія спонукальності в сучасній українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Чернівці, 1996. 19 с.
5. Егорова М. А. Контрастивно-прагматический анализ способов реализации просьбы: сопоставление британской, американской и русской традиций : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Воронеж, 1995. 18 с.
6. Иссерс О. С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи. Москва : Издательство ЛКИ, 2008. 288 с.
7. Ірванець О. Сатирикон–XXI. Харків : Фоліо, 2011. 763 с. URL: <https://www.rulit.me/books/satirikon-xxi-zbirka-read-371470-1.html>.
8. Мясоедова С. В. Категорія спонукування і її вираження в непрямих висловлюваннях сучасної української мови : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Харків, 2001. 27 с.
9. Прокопчук А. А. Текст и предложение. *Вестник Харьк. гос. ун-та*. 1992. № 372. С. 81.
10. Роздобудько І. Дванадцять, або Виховання жінки в умовах, не придатних до життя : роман. Харків : Фоліо, 2006. 287 с. URL: <http://ukrclassic.com.ua/katalog/r/rozdobudko-iren>.
11. Федосюк М. Ю. Нерешенные вопросы теории речевых жанров. *Вопросы языкознания*. 1997. № 5. 107 с.
12. Храковский В. С. Повелительность. Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность / за ред. А. В. Бондарко. Ленинград : Наука, 1990. С. 185–238.

Hadyk R. W. THE MEANS OF EXPRESSION OF MODAL REQUEST SEMANTICS IN WORKS OF FICTION LITERATURE

The research paper analyzes the means of expressing the request function in a communicative act. The material of the research is a selection of petition sentences from texts of artistic style, in particular the works of Ukrainian writers O. V. Irvanets, Y. I. Andrukhovych, I. V. Rozdobudko. Fiction realizes the linguistic potential of a person as a text, it promotes mutual understanding in intercultural communication, and it is a necessary process of internal self-study by an individual of the culture of a particular linguistic system. The communicant's intentional needs have developed a system of verbalized means that represent the intensity of the speaker's expression of the character of the work, different in intensity, aimed at encouraging the recipient to take some action. The functions of stimulation to action in modern linguistics are very diverse and complex, and hence the diversity of approaches to the classification of incentive functions. This paper proves that creating the modal semantics of the request, determinants are the factors that influence the choice of linguistic means in the communicative act and the ultimate goal of the speaker's appeal. Therefore the main role in the formation of the structure of expression with a pleading modality belongs to the micro-intensity which has different intentional values and forms the appearance of expression.

Analysis of the lexical-semantic features of the intention of the request present that the most common linguistic means for the embodiment of the studied genre is the common vocabulary. In terms of active vocabulary, most terms denoting active vocabulary. Obsolete forms are rarely used in modern language and they are commonly used to indicate emotional-expressive colouring, an ironic nuance of inquiry.

Key words: modality, intention, motive modality, request modality, pleading sentence.